

ભૂમિકા

થોડા દિવસ પહેલાં કબાટના ખૂણામાંથી એક નાની કોથળી નીકળી. સત્તરેક વર્ષથી એ ઘરમાં હતી અને કોઈ-કોઈ વાર, બીજી કોઈ વસ્તુઓ કે કાગળોની શોધ દરમિયાન વચ્ચે આવતી. ત્યારે હું એનો આગ્રહ સમજી શકેલો નહીં તેથી એક દષ્ટિ નાખીને પાછી મૂકી દેતો. જૂના કાગળોના નિકાલનું અભિયાન ચાલતું હોય ત્યારે એ કોથળાને પણ અગ્નિને હવાલે કરવાનો વિચાર આવતો. આવાં સંભારણાં સાચવી રાખીને શું કરવાનું? આ વખતે કદાચ મનની સ્થિતિ જુદી હશે તેથી એને પાછી મૂકી દીધી નહીં. પલાંઠી મારીને નીચે બેઠો અને કોથળી ઊંધી કરી.

ઘણી ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ હતી. બેન્ક ઓફ સ્કોટલેન્ડની પાસબુક, યુનિવર્સિટી ઓફ એડિનબરાની લાઈબ્રેરીના સભ્યપદનું કાર્ડ, બ્રિટિશ કાઉન્સિલનાં શ્રીમતી ઓડ્રી નેપિયરના પત્રો, કાગળની ચબરખી ઉપર કોઈનું સરનામું, અંગ્રેજી અને રશિયનમાં વિઝિટિંગ કાર્ડ અને મુખ્ય તો એક નાની ટેલિફોન ડાયરી. એ કોથળીમાં મારા જીવનનો એક નાનો ખંડ સચવાયેલો હતો. 1990માં બ્રિટિશ કાઉન્સિલના આમંત્રણથી મારે ત્રણ મહિના માટે કમ્યુનિટી એજ્યુકેશનના કોર્સ માટે એડિનબરા જવાનું થયું હતું. છેલ્લે બે અઠવાડિયાં માટે યુનિવર્સિટી ઓફ લંડનમાં યોજાયેલ ઈસ્ટર વેકેશન કોર્સમાં હાજરી આપી હતી. કાર્યક્રમ ભરચક અને સમયપત્રક ચુસ્ત, તેથી ફરવા તથા જુદાં-જુદાં સ્થળો જોવા માટે બહુ અવકાશ નહોતો. તેમ છતાં, મિત્રો સાથે અને ક્યારેક એકલો,

થોડું ફર્યો પણ હતો. ઘણાં માણસોને મળવાનું થયું હતું.

એક નાની ટેલિફોન ડાયરી અને થોડા ઘૂટા કાગળો— આટલી સામગ્રીમાંથી આ આખું પુસ્તક નીકળ્યું છે એમ તો ન કહી શકાય, કારણ કે ખરી સામગ્રી તો મન અને હૃદયમાં સંઘરાયેલી હતી. અનેક નાનામોટા પ્રસંગો અને અનુભવો એવા ને એવા યાદ હતા. મારા અધ્યાપકો અને એક-બેને બાદ કરતાં બાકીના સહાધ્યાયીઓનાં નામ હું ભૂલ્યો નહોતો. થોડી મિનિટોની આકસ્મિક મુલાકાત, ખાસ સંદર્ભમાં બોલાયેલો એક શબ્દ અને બોલનારના મુખભાવ પણ સ્મૃતિમાં અકબંધ જળવાઈ રહ્યા હતા.

તેથી એમ કહી શકાય કે નાની કોથળીની સાથે સ્મૃતિનો ખજાનો પણ ઊઘડ્યો.

પ્રવાસી પંખીઓ

વાત છે ચોત્રીસેક વર્ષ પહેલાંની, આટલા સમયમાં દુનિયા ખૂબ બદલાઈ છે.

આજની સરખામણીમાં તે વખતે પરદેશગમનનું ઘણું વધારે મહત્ત્વ હતું. પર્યટકો માટે જુદાં તારવેલાં સ્થળોએ હાથ અડાડવાના મર્યાદિત હેતુથી લંડન, પેરિસ કે રોમ જવું તે એક વાત હતી; યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થી બની જે-તે દેશના માણસોની વચ્ચે એમનામાંના એક બનીને રહેવું તે તદ્દન જુદી વાત હતી. એમાં પણ ઇંગલેન્ડના પ્રવાસનું માહાત્મ્ય લગભગ ધાર્મિક કક્ષાનું હતું. તે પાવન ભૂમિમાં એક દિવસ માટે પણ પગ મૂકી આવેલો માણસ ‘ઇંગ્લિશ ક્લબ’ નામની અવકાશી સંસ્થાનો સભ્ય બની જતો.

અગાઉ આવાં કેટલાંક પ્રવાસી પંખીઓનું મેં બાઈનોક્યુલર વડે નિરીક્ષણ કર્યું હતું. મારા અંગ્રેજીના અધ્યાપકોમાંથી કોઈ કોઈને આવો લાભ મળેલો. ઊડીને પરત આવ્યા તે પછીનાં એમનાં ચરિતરનો હું સાક્ષી હતો. વર્ષોથી આપણે ઓળખતા હોઈએ એવો સીધો અને સરળ માણસ ત્રણ મહિનામાં તો, અરેબિયન નાઈટ્સની કોઈ વાર્તામાં નાખીને હલાવ્યો હોય એટલો બદલાઈ જતો. ઉનાળામાં પણ કોટ અને ટાઈનાં પીંછાં વેગળાં થતાં નહીં. પોતે જેને ઓક્સફર્ડ કે બી.બી.સી. ઉચ્ચારો માનતા હોય તે પ્રમાણે અંગ્રેજી બોલવાના પ્રયત્નમાં હોઠના એક ખૂણાને ખૂબ નીચે સુધી ખેંચવો પડતો. દરિયાકિનારાની લાંબી રખડપટ્ટી પછી તડકો ચડે ત્યારે ખિસ્સામાં થોડા કાંકરા રહે અને તે પણ ભીનાશ ગુમાવ્યા

પછી રંગવિહીન થયેલા, એમ સમય જતાં આ વિદ્વાનોની મૂડી પણ ખર્ચાઈ જતી ને મુઠ્ઠીમાં બે-ત્રણ કાંકરા રહેતા.

અહીં મારા કાનને ‘ઓફ્ટન’ એવો એક કર્કશ ખખડાટ સંભળાય છે. એક અધ્યાપકસાહેબ પાસે આ એક શબ્દ જ બચ્યો હતો અને તક મળે ત્યારે આત્મસંતોષી મલકાટ સાથે એ સ્પષ્ટતા કરવાનું ચૂકતા નહીં – ઓફ્ટન નહીં, ઓફ્ટન. જોકે વર્ગખંડની બહાર આવા પ્રવાસીઓ થોડા સમય માટે ઉપયોગી નીવડતા. સ્કૂલો અને કલબોમાં એમનાં પારાયણો ગોઠવાતાં, જેમાં ભોળાં મનુષ્યોને જ્ઞાન અને અનુભવીઓને મનોરંજન મળતું.

આ બધું ક્યાં સુધી ચાલે? કોઈ વાર પવનમાં એમની હેટ ઊડી જાય, ઘોડાગાડી કે બસની હડફેટે પોતે જઈને વાડમાં પડે અને કોટ-ટાઈના લીરા થઈ જાય ત્યાં સુધી. લકવાગ્રસ્ત હોઠ પણ ત્યારે સીધો થઈ જતો. શાપમુક્ત થયા પછી એમના કુટુંબને તથા ઊંડે ઊંડે એમને પોતાને પણ હાશકારો થતો હશે.

આ અનુભવોનું મારે માટે મહત્ત્વ હતું. શું ન કરવું તે વિશે પૂર્વસૂરિઓએ ઘેરી રેખાઓ આંકી આપી હતી.

પંખી તરીકે મારી પોતાની વાત કરવી હોય તો કહેવું જોઈએ કે મને તો હજુ પાંખો પણ નહોતી ફૂટી. પરદેશ તો દૂર રહ્યો, પોતાના દેશમાં પણ હું ઝાઝું ફર્યો નહોતો. એમ કહી શકાય કે હૃદયનાં અન્ય રોકાણોને કારણે એ વિષય જ મારા ધ્યાન બહાર ગયો હતો. સહુ રામેશ્વર અને બદરીકેદારની વાતો કરે— આ ઉનાળામાં આસામ-અરુણાચલનો વારો છે! ત્યારે હું એમને જોયા કરતો.

મારી આ મર્યાદા ક્યારેક ઉપહાસનો વિષય બનતી. મારા એક અધ્યાપક, જેમનો પ્રિય વિદ્યાર્થી હોવાનો દાવો હું કરી શકું, જે મને હાથ પકડીને પોતાને ઘેર લઈ જતા અને આગ્રહ કરીને સાથે જમવા બેસાડતા, તે એક પ્રસંગે દુખી થઈ ગયા. સ્થળ હતું કોલેજ રોડ ઉપરની હૈદરાબાદ રેસ્તોરાં. અધ્યાપકને શિષ્યો સાથે જ્ઞાનની

વાત કરવાની હોય, મોર વધારે રૂપાળો કે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેવી ચર્ચા હોય, જ્યારે આ સાહેબે તો પ્રવાસનો વિષય કાઢ્યો. ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ એકાંતમાં થયો નહીં; સાક્ષી તરીકે મારા બે-ત્રણ મિત્રો હાજર હતા. એ બધા તો બાલારામ, આબુ, નાસિક, ત્રંબક ખેડી આવેલા. બે પક્ષ પાડી એકે અજંટા-ઈલોરાની પ્રશંસા કરી, બીજાએ ગોકુળ-મથુરાની. કલબલ ચાલતી હતી તે દરમિયાનનું મારું મૌન અધ્યાપકને સૂચક લાગ્યું હશે. એ ત્રાંસી નજરે મને તપાસવા લાગ્યા.

દૃષ્ટિ વડે પૂછ્યું – તમે?

મેં એ જ ભાષામાં સઘ ઉત્તર આપ્યો— ના રે ના.

હવે ઈશારાની ભાષાથી ચલાવી શકાય તેમ નહોતું. એમણે બે કોણીઓ ટેબલ ઉપર ટેકવી અને આગળ નમ્યા, “મુંબઈ જોયું છે?”

મેં કહ્યું, “ના જી.”

ધારણા મેળવવા માટે એ થોડી વાર આંખો બંધ કરીને બેસી રહ્યા. પછી સ્વરને ખૂબ નીચે લઈ જઈ પૂછ્યું, “મેહાણા જોયું છે?”

એટલા પરિચયમાં પહેલી વાર એમને તળપદા પ્રયોગનો આશરો લેવો પડ્યો. સહુ હસ્યા. અલબત્ત, સૌથી વધારે હું હસ્યો. આખા પ્રસંગમાં મને શરમાવા જેવું કંઈ લાગ્યું નહીં.

તે વાતચીતના અનુસંધાનમાં પછી તો સંકડાશ અને મોકળાશના અનેક ઊલટાસૂલટા અર્થો મનમાં ઊકલ્યા. એમાંથી એક કાચું પાકું સોનેટ લખાયું જેની આટલી પંક્તિઓ યાદ છે. :

ત્વચા, બાહુ, નૈનો, વિકસી વિકસી વિશ્વ બનતાં,
ગ્રહો, તારા, સૂર્યો, ધવલ સરિતા સર્વ શમતું
પ્રિયે, એ મેડીમાં-
કોઈ કહી શકે – ના મળ્યાની ભક્તિ!

ડગલો અને કોટ

પ્રવાસ માટે તૈયારી કરવી પડે. એ જવાબદારી મારા વતી બીજાઓએ ઉપાડી લીધી. મારી ઑફિસમાં કામ કરતાં એક બહેન લાંબો સમય ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યાં હતાં. તે આવીને મારી સામે બેઠાં. મૃદુભાષી હતાં. ગંભીર-અગંભીર કોઈ પણ વાત ધીમી હલકે આછા હાસ્ય સાથે કરતાં.

“ખૂબખૂબ શુભેચ્છાઓ, સાચવીને જજો.” પછી નિરાંતે અઢેલીને બેઠાં.

“ઠંડી હશે.”

મેં કહ્યું, “હશે.”

એક જ શબ્દ, પણ ઉચ્ચારભેદને કારણે અર્થમાં આસમાન-જમીનનો ફેર.

એમણે સ્મિતને વધારે પાતળું બનાવ્યું, “અહીં બેઠે કલ્પના ન થઈ શકે એવી હશે.”

એમની મૃદુતાની બરોબરી કરી શકે એવું ખડતલ હાસ્ય મેં કર્યું. હું તો કલ્પનાનો માણસ હતો. કલ્પના મારો મુખ્ય વિષય હતો. હું કલ્પી ન શકું એવું કશું પણ કેવી રીતે સંભવી શકે?

“ઠંડી હશે તો એને લાયક કપડાં પહેરીશું.”

“શું શું છે?”

“શાનું?”

“કપડાંમાં?”

વિષય, કોઈ સન્નારી સાથેની ચર્ચા માટે, નાજુક ગણાય. મને જવાબ સૂઝ્યો નહીં.

“ત્રણ-ચાર સ્વેટર, તેની ઉપર જેકેટ, વળી ઓવરકોટ, માથે ઊંની ટોપી, ગલ્લ – આ બધું પહેર્યું હોય છતાં બહાર નીકળીએ ત્યારે એવું લાગે કે જાણે કંઈ પહેર્યું નથી, સાવ નિર્વસ્ત્ર છીએ.’

આવે પ્રસંગે સ્નેહીઓ શુભેચ્છા પાઠવવા આવે તો જે-તે દેશની ભૂગોળ, થોડો ઈતિહાસ, રીતરિવાજ, પુસ્તકો, શિક્ષણપદ્ધતિ જેવા વિષયો ચર્ચા માટે વધારે યોગ્ય ગણાય એમ હું માનતો હતો. શિયાળાના સંદર્ભમાં અનિવાર્ય જણાય તો રોમેન્ટિક સ્નોફોલની વાતો થઈ શકે. ટાઢની તે વળી ચર્ચા હોતી હશે?

કેટલાક અનુભવીઓએ શબ્દોની મદદ વગર માત્ર મુખભાવો વડે જ ઠંડી વિશે ધમકી આપી. મારી પાસે બે-ત્રણ સૂટ અને બે જેકેટ તો હતાં. વળી બ્રિટિશ કાઉન્સિલ તરફથી પણ વોર્મ ક્લોથિંગ માટે અલગ એલાવન્સ મળવાનું હતું. તેમ છતાં ધમકીઓની અસર નીચે મેં ઘોડે ચડવાનું નક્કી કર્યું. રેમન્ડનું શુદ્ધ ઊંની કાપડ લઈ કોટ સિવડાવવા માટે જનરલ પોસ્ટ ઓફિસ પાસે એક ગલીમાં મારા જૂના પરિચિત એવા માસ્ટર પાસે ગયો. માસ્ટર ત્યારે સાંકડી દુકાનના ખૂણામાં બેઠા-બેઠા કંઈક ગણગણતા હતા. અહીં સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે એમને માટે પ્રયોજાયેલો ‘માસ્ટર’ શબ્દ દ્વિઅર્થી છે દરજીકામના તજજ્ઞ અને હિંદુસ્તાની સંગીતના ઉસ્તાદ.

દરજીકામ સાથે શાસ્ત્રીય સંગીત? વક્ત્રવ્યાઓ ગમે તે માને, ટાંકાઓમાં ગુંજન વાગાઈ જતું. તેથી જ તો જેણે-જેણે એ કોટ જોયો તે સહુ આંખો બંધ કરીને ડોલવા લાગતાં.

વસ્ત્રોના વિષયમાં મારે પક્ષે તૈયારી પૂરી થઈ એમ માનતો હતો ત્યાં એક મિત્ર બ્રાઉન પેપરમાં જતનથી વીટેલું મોટું પેકેટ ઉપાડીને

આવ્યા.

મેં પૂછ્યું, “આ શું છે?”

“ઉઘાડો તો ખરા!”

મને એમ કે ફૂલગજરો હશે, શ્રીફળ હશે, પણ કાગળ ખસેડ્યો ત્યાં નીચે નેવી-બ્લૂ રંગનું કશુંક દેખાયું.

“આ શું લાવ્યા?”

“ખોલો તો ખરા!”

મેં આવરણ દૂર કર્યું.

“હવે વસ્ત્રને ખોલો.”

પડ ઊકલ્યાં તેમ તે ભૂત લાંબું થય ગયું. ફરસને અડીને મેલું ન થાય તે માટે મારે એને ઊંચું પકડી રાખીને ઊભા થવું પડ્યું.

“અરે પણ આ તો—”

“ગયા શિયાળામાં યુરોપની ટૂર મારી ને? નવો જ છે. માંડ ત્રણ-ચાર વખત પહેરવાનો વારો આવ્યો હશે..”

મિત્રધર્મની વિશાળતામાં મેં તે ઊતરેલા વસ્ત્રનો સહાસ્ય સ્વીકાર કર્યો. તરત એમની હાજરીમાં જ લેંઘા-ઝભ્ભા ઉપર ડગલો ચડાવ્યો... મિત્ર નીચા અને કંઈક સ્થૂળ તેથી વસ્ત્ર મને ટૂંકું પડવું જોઈએ, પહોળું અને તેથી અતડું લાગવું જોઈએ, પણ ચમત્કાર થયો. ચારેબાજુથી ડગલો મને, પુલ્લિંગને ન શોભે એવી રીતે, વળગી પડ્યો.

સ્કોટલેન્ડમાં ગયા પછી તો ત્યાંનાં ધિગાં જેકેટ જ કામમાં આવ્યાં, કોટ અને ડગલો મારી નાની સૂટકેસમાં જગ્યા રોકતાં પડી રહ્યાં, તે વળી જુદી જ વાત છે.

યજમાનની નિમણૂક

ગુજરાત કૉલેજવાળા પ્રો. હસુભાઈ ત્રિવેદીને ખબર પડી ત્યારે એમણે તરત કહ્યું, “બિપિન.”

“કેમ બિપિનભાઈને યાદ કર્યા?”

“તમને લેવા એરપોર્ટ ઉપર આવી જશે.”

ત્રિવેદીસાહેબના એ ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીને હું માત્ર એક જ વાર મળ્યો હતો. ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ સમય સાથે એવો ગંભીર બન્યો હતો કે જ્યારે-જ્યારે લંડનથી આવવાનું થાય ત્યારે બિપિનભાઈ મોસાળ બોટાદની ઊડતી મુલાકાત લઈ વધ્યો તે સમય ત્રિવેદીસાહેબના ‘કે’ કોલોનીના સરકારી ક્વાર્ટર્સની સંકડાશમાં એમનાં પુત્ર-પુત્રીઓ સાથે ગાળતા. છેલ્લે એકાદ વર્ષ પહેલાં આવ્યા ત્યારે મેં એમને મારે ઘેર નોતર્યા હતા. જતાં-જતાં એ કવિ ડિલન ટૉમસના સ્વરમાં એનાં કાવ્યોની એક કેસેટ મને ભેટ આપતા ગયા હતા. એ મુલાકાતનું એટલું સંભારણું હતું.

જીવનનાં અમુક પ્રકરણોને કારણે બિપિનભાઈનું વ્યક્તિત્વ રસ પડે એવું બન્યું હતું. સાવ નાના હતા ત્યારે માનું મરણ થયું અને ઝડપી પિતા અશોભનીય ઘોડે ચડ્યા. પછી નમાયા છોકરાના નસીબમાં આવી ચલક-ચલાણાની રમત. ખૂણામાં પડ્યો રહેતો હશે તે લઈ જઈને મામા-મામીએ મોટો કર્યો. મૈટ્રિક સુધીનું ભણતર પૂરું કર્યું ત્યાં લંડન વસતા બીજા મામાનું કાચું કહેણ આવ્યું - અહીં કંઈ લાડવા દાટ્યા નથી કે ઝાડ ઉપરથી પાઉંડની

નોટો ઊતરતી નથી તોયે આવવું હોય તો આવ અમારી ના નથી. એ સમયે યુ.કે. માટે અગાઉથી વિઝા લેવો પડતો નહીં. ટિકિટ ખરીદીને વિમાન કે વહાણમાં બેસી જાઓ, લંડન ઊતરો ત્યારે સિક્કો લાગી જાય.

આ વાત 1962 પહેલાંની. વહાણમાં એડન થઈને છોકરો લંડન પહોંચ્યો. મામાએ એને બીજે દિવસે કહી દીધું— તને આ દેશમાં લાવ્યો તે સાથે મારી ફરજ પૂરી થઈ. હવે તું જાણે અને તારું નસીબ જાણે. કોઈ આંગળી પકડીને ફેરવવા નવરું નથી. ભાણવું હોય, નોકરી કરવી હોય, બધું જાતે શોધી લેવાનું. ઓશિયાળા ભાણેજને તો એ પદ્ધતિમાં રહેલી સ્વતંત્રતા ગમી. વળી, ભારતીય મામા કરતાં અંગ્રેજ મામા વધારે પ્રેમાળ હતી. એ ધૂપી મદદ કરતી રહી.

છોકરાને એરફોર્સમાં નોકરી મળી અને એ ફાઈટર પાઈલટ બન્યો. મેરી જેવી રૂપાળી પત્ની મળી. ધરમૂળ પરિવર્તન આવી ગયું, પણ ચહેરા ઉપર વિષાદની થોડી રેખાઓ કોરાઈ ગઈ હતી તે કાયમ રહી. અને, જેણે એને તરછોડ્યો હતો તે વતન સાથેનો નાતો ઘેરો બન્યે ગયો. પોતાનું કહી શકાય એવું કોઈ નહોતું છતાં ચાર-પાંચ વર્ષે જ્યારે બીજા લોકો દુનિયાના જુદા-જુદા ભાગોમાં રજાઓ ગાળવા જાય ત્યારે બિપિનભાઈ એકલા આ દેશમાં આવતા. બેંગમાં ઠાંસોઠાંસ ભરીને ભેટો લાવતા તે જાદુગરની જેમ કાઢીને સગાંને વહેંચી દેતા. વળી, વતનમાં સાવ ઘરવિહોણા હતા એવું પણ ન કહી શકાય. બોટાદ હાઈસ્કૂલના એમના એક સમયના શિક્ષકના સાંકડા ઘરમાં ગુજરીમાંથી આણેલી જૂની ચોપડીઓ અને મેગેઝિનોના ઢગલાઓ વચ્ચે ઘણી જગ્યા હતી.

એ સંબંધના દાવે ત્રિવેદીસાહેબે મને કહી દીધું. “બિપિન!” મેં વાંધો ઉઠાવ્યો, “મારે તો એડિનબરા જવાનું છે, લંડન નહીં.” સ્નેહીઓ ભૂગોળને અવગણે છે. કાળની તાબેદારી પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી. ત્રિવેદીસાહેબે હાસ્ય કર્યું, સામનો કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન શિદ કરો? – એવા અર્થવાણું.

“હું લખી દઉં છું. તમારી ફ્લાઈટની વિગતો આપો. એ ઍરપોર્ટ પર લેવા આવી જશે. નવાઈ કરે છે? એને ઘેર ન જાઓ તે કેમ ચાલે?”

“પણ મારે લંડનમાં માંડ એક રાત રોકાવાનું છે. હોટેલનું બુકિંગ છે—”

“એ બધું તો સમજ્યા. ઠીક છે મારા ભાઈ!”

ધ્યાનપાત્ર મુદ્દો એ છે કે આ આગ્રહ, જેને લાગણીની માતૃભાષામાં ‘મનવર’ કહેવાય, તે બીજાના વતી થતો હતો.

વિદાય

મારે વાત કરવી છે મારી વિદાયની, મુંબઈ સુધી વળાવવા આવેલા મિત્રોની ટોળીની, મોટરમાર્ગે ગયા ત્યારે વચ્ચે કરેલાં સાહસોની, એક રાત હોટેલમાં રોકાયા તે દરમિયાન થયેલાં પ્રહસનોની, પણ કંઈક ભેળસેળ થઈ રહી છે. પ્રસંગ પરદેશગમનનો જ રહે છે – એક જઈ રહ્યો છે એ બીજા એને વિદાય આપવા આવ્યા છે — પણ પાત્રો બદલાઈ જાય છે. પેન્સિલથી દોરેલી રેખાઓ ઉપર કોઈ પ્રખ્યાત કલાકારનું ચિત્ર ગોઠવવામાં આવે અને બિચારું પેન્સિલવાળું ઢંકાઈ જાય એમ.

હવે હું નથી રહેતો, મારા મિત્રો નથી રહેતા, રહે છે ફક્ત, 1962માં બિપિનભાઈને મુંબઈના બારા સુધી મૂકવા ઠેઠ બોટાદથી ટ્રેનમાં ટિંગાઈને આવેલા એમના મિત્રોના જૂના ફોટોગ્રાફ જ. કાળની વાડ ઠેકીને આવેલાં એ હરણો છે. એમને અટકાવીને કહી શકાશે નહીં કે સબૂર ભાઈઓ, હજુ તમારો વારો આવ્યો નથી. બધાને મળશે, બધાનો વારો આવશે, પહેલાં મને મારી પોતાની વિદાય વિશે –

લંડનમાં બિપિનભાઈએ એક સાંજે જૂની ચોપડીના પૂંઠા નીચેથી કવર કાઢ્યું અને વળી ગયેલા, પીળા પડી ગયેલા બ્લેક-એન્ડ-વ્હાઈટ ફોટોગ્રાફ મને બતાવવા લાગ્યા.

આ મનસુખ. આ ડાહ્યો. આ તેજુસિંગ.

સામે એમની પત્ની મેરી બેઠી-બેઠી સિગારેટ પીતી હતી. થોડે

દૂર બાર-તેર વર્ષની પુત્રી અરુણા ભણતી હતી. બંને અમને જોયા કરતાં હતાં પણ બિપિનભાઈએ એ વિષયમાં કોઈને સામેલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો નહીં. એરફોર્સમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા. ઘરનાં કબાટો ચોપડીઓથી ભરેલાં હતાં. એ મારી સાથે ઓડેન અને એલિયટનાં કાવ્યો વાંચતા, ‘લુક બેક ઈન એન્ગર’ જેવાં નાટકોની વાતો કરતા, પણ ચોપડીઓમાં ગોઠિયાઓના ફોટોગ્રાફ સંતાડી રાખતા.

ફોટોગ્રાફીની કરામત ગણો કે જીવનની, બધા આકારો વિદૂષક જેવા લાગતા હતા. ખૂબ સાંકડાં કે ખૂબ ખુલ્લાં શર્ટ, વેંત ઊંચાં પાટલૂન, ચળકતા બેલ્ટ, ઊંચા કોલર, સસ્તાં ગોગલ્સ અને ટૂથપેસ્ટની જાહેરાતમાં જોવા મળે તેવા દાંત. કોઈ પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊભો છે, કોઈ કમ્પાર્ટમેન્ટનાં પગથિયે ઝૂલે છે, બારીમાંથી માથું, છાતી અને પેટ બહાર કાઢી ત્રીજાએ અર્ધશીર્ષાસન સિદ્ધ કર્યું છે. આ વૈવિધ્ય વચ્ચે સામ્ય એટલું કે બધા દૂબળા છે, બધા શ્યામ છે.

બિપિનભાઈની ભીની આંખોને એમાં સૌંદર્ય દેખાતું હશે; મને પણ દેખાતું હતું.

ફોટોગ્રાફીની કલાએ આશ્ચર્ય એ સર્જ્યું કે એ ટોળામાં, મને વળાવવા આવેલા મારા મિત્રોના ચહેરા પણ હતા. આમ, મારે હવે મારી વિદાયના પ્રસંગનું વર્ણન કરવાનું રહેતું નથી. હાથીના પગલામાં બધાં પગલાં આવી ગયાં.

લંડનમાં એક રાત

વહેલી સવારે હીથરો એરપોર્ટ પર ઊતર્યો ત્યારે બિપિનભાઈ મને આવકારવા ઊભા હતા. એમનું ઘર હાઈ વિકોમમાં, એટલે કે ઘણે દૂર હતું. એવા પ્રતિકૂળ સમયે હાજર થઈ જવા માટે એમને લગભગ આખી રાતનો ઉજાગરો થયો હશે. મારી સૂટકેસ ઉપાડીને આગળ થતાં એમણે કહ્યું, “ચાલો.”

“ક્યાં?”

“આપણે ઘેર.”

મેં મારી મર્યાદા રજૂ કરી! કહ્યું કે, અમુક રેલવેસ્ટેશને જઈ મારે બ્રિટિશ કાઉન્સિલના માણસનો સંપર્ક કરવાનો હતો.

“તે આપણે સાથે જઈને કરીએ.”

“હોટેલમાં રોકાવાનું છે. આ રહ્યું ક્યાંક એનું નામ –”

‘હોટેલમાં રહો કે આપણે ઘેર, શો ફેર પડે છે?’

‘કાલે સવારે ઈન્ટરસિટીમાં એડિનબરા જવાનું છે.’

‘ટ્રેન પર હું મૂકી જઈશ.’

“અરે, ટિકિટ મારી પાસે નથી. હોટેલ ઉપર કોઈ તેડવા આવશે, મને દોરીને રેલવે-સ્ટેશને લઈ જશે, મારા હાથમાં ટિકિટ મૂકશે. આ બધી વ્યવસ્થાનું શું?”

પોંશરા ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચી જવા માગતા નિશાળિયાનો આ અભિગમ બિપિનભાઈને રમૂજપ્રેરક લાગ્યો હશે પણ એમણે

વધારે રકઝક કરી નહીં. એવું નક્કી થયું કે પાછા વળતી વખતે, જરૂર પડે તો રોકાણ લંબાવીને પણ, મારે પંદર-વીસ દિવસ એમની સાથે રહેવું.

વહેલી સવારની નિદ્રાળ હવામાં બ્રિટિશ કાઉન્સિલના માણસ દ્વારા મારા હાથમાં બે કવર મૂકવામાં આવ્યાં. એકમાં બીજા તબક્કાની વાટખર્ચા માટે થોડું નાણું હતું અને બીજામાં માહિતી અને સૂચનાઓ. એડિનબરા સ્ટેશને કોઈ સ્વાગત કરવા આવવાનું નહોતું. પ્રવાસીએ ખુદ ટેક્સી કરીને હોટેલ ઉપર પહોંચી જવાનું હતું, જ્યાં શરૂઆતના ચાર દિવસ ઉતારાની જોગવાઈ હતી. પહેલા જ દિવસે કાઉન્સિલની સ્થાનિક કચેરીમાં મારાં પોગ્રામ ઓફિસર શ્રીમતી ઓડ્રી નેપિયરનો સંપર્ક કરવાનો હતો.

“ચાર દિવસને અંતે?”

રહેવાની વ્યવસ્થા તમારે જાતે કરી લેવાની રહેશે.”

આમ, મને સક્ષમ હાથોમાં મૂકી બિપિનભાઈએ વિદાય લીધી.

રેલવે-સ્ટેશન પરની એ નાની ઓફિસમાં વહેલી સવારના આછા અજવાળામાં મારી નજર સામેના ખૂણામાં પડી. ત્યાં સોફા ઉપર એક માણસ લપાઈને બેઠો હતો. પાસે પડેલો સામાન જોઈને લાગ્યું કે એ પણ મારા જેવો જ હશે. આફ્રિકાના એના દેશમાંથી વિદાય લઈને આવ્યો એ પહેલાં એને પણ, થોડા સ્થાનિક ફેરફારો સાથે, પંખીઓ, ડગલો અને ફોટોગ્રાફ જેવા અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હશે. જેમ હું એને જોતો હતો એમ એ મને જોઈ રહ્યો હતો. બ્રિટિશ કાઉન્સિલનો માણસ એની ગાડીમાં અમને બંનેને હોટેલ સુધી મૂકવા આવ્યો. ગાડીમાં એનો ચહેરો તો સ્પષ્ટ દેખાયો નહીં પણ ઉજાગરાના ઘોઘરા સ્વરે બે સહપ્રવાસીઓ વચ્ચે થોડી વાતચીત થઈ. રિસેપ્શન પરથી રૂમની ચાવી મેળવીને અમે જુદા પડ્યા. તે પછી એને મળવાનું થયું નહીં. હું જેમ એડિનબરા ગયો એમ એને માટે બીજું કોઈ સ્થળ નિર્માણ થયું હશે.

લંડનમાં એક રાત

દર્પણમાં દેખાયેલી એ આકૃતિએ મારી અપૂર્વતાને, અદ્વિતીયતાને
હણી લીધાં.

દિવસ-રાત ઊંઘવામાં અને નજીકના રસ્તાઓ ઉપર ફરવામાં
કાઢ્યાં પણ સમસ્યા હતી ભોજનની. માતા કે બીજા કોઈ સ્નેહીએ
જળની અંજલિ ભરાવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી નહોતી, તેમ છતાં
નાનપણના સંસ્કારો એવા મજબૂત હતા કે ધર્મે જેને અભક્ષ્ય
ગણ્યું તે અજાણતાં પણ ન લેવાઈ જાય તે વિશે સતત જાગ્રત
રહેવાનું હતું. પાસેના એક સ્ટોરમાંથી સફરજન લીધાં, દૂધ અને
બ્રેડ લીધાં. એ રીતે પહેલાં દિવસ પૂરતો ખોરાકનો પ્રશ્ન ઊકલી
ગયો.

બીજી સવારે પાંપણો અને પાંખો પટપટાવતી નાની પરી આવી.
ચાલો ટ્રેનનો ટાઈમ થઈ ગયો, નીચે ટેક્સી તૈયાર છે!

રસ્તામાં સ્વજનની જેમ વતનના અને કુટુંબના સમાચાર પૂછતી,
આગલી રાતના ઉજાગરાને કારણે વહેલા ઊઠવામાં એને પડેલી
મુશ્કેલી વિશે ફરિયાદ કરતી, વળી એ ફરિયાદને સહાસ્ય પાછી
ખેંચી લેતી એ મને રેલવેસ્ટેશને લઈ ગઈ.

એનો પરિચય? આમ તો કોલેજમાં ભણતી હતી પણ કોઈ
વાર બ્રિટિશ કાઉન્સિલ વતી યજમાનધર્મ બજાવી થોડી વધારાની
આવક ઊભી કરી લેતી હતી, જેની મદદથી ઉજાગરા કરી શકાય.
કમ્પાર્ટમેન્ટ શોધીને એણે મને મારી સીટ ઉપર સ્થાપિત કર્યો,
મુઠ્ઠીમાં ટિકિટ પકડાવી, ઉંમરમાં મોટો જાણીને શિખામણ ન
આપી, અને ઊડી ગઈ.

નાનામોટા ચમત્કારો

મને આપવામાં આવેલા ટાઈમટેબલ પ્રમાણે ઈન્ટરસિટી ટ્રેનનો એડિનબરા પહોંચવાનો સમય સાંજના સાડાચારનો, પણ હું પહોંચ્યો ત્યારે સ્ટેશનની બહાર તો અંધારું હતું. અન્ય ઉતારુઓ એ ઠંડીમાં વાહન શોધીને રવાના થવા લાગ્યા ત્યારે હું મૂઠ બની ઘડિયાળ તપાસતો ઊભો રહ્યો. કાં ઘડિયાળ ખોટું, કાં અંધારું ખોટું. એડિનબરા લંડનથી પણ ઉત્તરે લગભગ મોસ્કોની લીટી ઉપર, શિયાળાનો દિવસ ટૂંકો તેથી રાત વહેલી પડે. આ હું નહોતો જાણતો એવું નહોતું પણ મારા શરીરના અણુઓ તે સ્વીકારી શક્યા નહીં. બેચેનીમાં માથું હલાવતો હું ટેક્સીમાં બેસી ગયો.

“ચાલ ભાઈ, લઈ લે ઈસ્ટ મેફિલ્ડ.”

હોટેલ ઉપર પહોંચ્યા પછી થોડી મિનિટોમાં જે પ્રહસન ભજવાયું તે કદમાં નાનું પણ હતું ઘણું મૌલિક. મુસાફરી પછી તરત સ્નાન એવા નિયમમાંથી એ ટાઢમાં પણ મુક્તિ નહોતી. બાથરૂમ બહાર પેસેજમાં હતું. રૂમનું બારણું ઉઘાડું જ રાખી નાહવા ગયો અને ગરમ પાણીના સ્પર્શથી હળવોફૂલ બની ગુંજન કરતો બહાર આવ્યો ત્યારે બારણું બંધ થઈ ગયું હતું—

અને ચાવી અંદર હતી.

હોટેલમાં પહેલી સાંજ અને પોતાના રૂમની બહાર લેંઘો-બનિયન પહેરીને ઊભેલો પ્રવાસી. ઝીણવટથી તપાસવામાં આવે તો એ દશ્યમાં દ્વંદ્વ છે – એક તરફ, એ અવસ્થામાં કોઈ જોઈ ન જાય

તેની ચિંતા, તો બીજી તરફ સહાય મેળવવા પૂરતી પણ જાતને પ્રગટ કરવાની અનિવાર્યતા. પૂરતાં વસ્ત્રોનો અભાવે હોટેલને ઓઢી શકાય નહીં. ખૂબ ધીમે પગથિયાં ઊતરીને નીચે રિસેપ્શનમાં ગયો પણ મેનેજર કે માલિક, જેણે મને થોડી મિનિટો પહેલાં જ આવકાર્યો હતો, તે કટોકટી વખતે ગુમ થઈ ગયો હતો. કોઈ સાંભળી ન જાય તે રીતે એના નામનો ઉચ્ચાર કરતો હું ડાઈનિંગ હોલમાં ડોકિયું કરી આવ્યો.

હવે? એ આદર્શ પરિસ્થિતિમાં જે કંઈ બનવું જોઈતું હતું તે સઘળું બની રહ્યું હતું. જેમને અદૃશ્ય બનવાની જરૂર નહોતી તે બધાં અદૃશ્ય બની ગયાં હતાં.

છેલ્લી આશા બેઝમેન્ટની હતી. એક-એક પગથિયે પેલા નામનું રટણ કરતો હું નીચે ગયો ત્યાં—

“ચેસ?”

સ્થૂળતા તરફ વળેલી છતાં અતિસુંદર એવી એક યુવતી ક્યાંકથી પ્રગટ થઈ.

‘કેન આઈ હેલ્પ યુ?’

તે માલિકણ હશે. હું શું બોલ્યો, ગરમ પાણી વિશે કે સાબુ વિશે, તે યાદ નથી પણ ઉત્તરમાં એણે હવામાંથી ખેંચીને બીજી ચાવી મારી સામે ધરી. તમે આની શોધમાં તો નથી નીકળ્યા ને?

એણે ચીસ પાડી નહીં. એના ચહેરા ઉપરના હાસ્યમાં રમૂજ નહોતી, ઉપહાસ નહોતો, હતું ફક્ત મળતાવડાપણું. કદાચ, આંખોની વિશિષ્ટ રચનાને કારણે એને લેંઘો—બંડી નહીં પણ પૂરાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ એવી મારી સંપાદિત આવૃત્તિ જ દેખાઈ હશે.

શેરીના નાકે એક સ્ટોલ મળ્યો ત્યાંથી કંઈક ફૂટ લીધું પણ એટલું પૂરતું નહોતું. સાવચેતીપૂર્વક હું આગળ વધ્યો. ઠંડી ખૂબ હતી, અંધારું હતું, ધીમો વરસાદ આવતો હતો અને ફૂટપાથ ભીનો

હતો. પોષણક્ષમ આહાર મળે કે ન મળે, મારાં ફેફસાંને ઘણું મળી રહ્યું હતું. પાણીથી ચમકતી સડક ઉપર ગાડીઓ ઝડપથી પસાર થતી હતી. વરસાદના નશામાં મૂળ પ્રયોજન ભુલાઈ જાય એવી સ્થિતિ હતી. ત્યારે મધ્યમવયનું એક યુગલ સામે મળ્યું. કટાણે ચાલવાવાળાં મારા જેવાં બીજાં પણ હતાં.

હું ઊભો રહી ગયો. તે પણ થોભ્યાં.

“કેન વી હેલ્પ યુ?”

મેં શરૂઆત કરી, “ટુડે ઈઝ સન્ડે—”

આટલા શબ્દો પછી હું ક્ષણ માટે થોભ્યો ન હોત તો એ પ્રસંગની અહીં નોંધ લેવાનું કારણ નહોતું. મેં આપેલા અવકાશમાં પેલાં બે એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યાં. આ રીતે ફૂટપાથ ઉપર ઊભાં રાખી અજાણ્યો માણસ આવી માહિતી શા માટે આપે તે એમને સમજાયું નહીં હોય.

સ્ત્રીએ મૃદુતાથી પૂછ્યું, “આર યુ એ ટૂરિસ્ટ?”

મેં કહ્યું, “લગભગ.”

પુરુષ સહેજ પાછળ ખસીને સ્મિત કરી રહ્યો હતો. આ બધું ક્ષણાર્ધમાં જ બન્યું. તરત મેં વાક્ય પૂરું કર્યું, “રવિવાર છે, નજીકમાં કોઈ સ્ટોર ઉઘાડો હશે જ્યાંથી મને દૂધ-બ્રેડ મળી શકે?”

બંનેએ શ્વાસ હેઠો મૂક્યો અને સાથે આંગળી ચીંધીને દીવાદાંડી જેવો એક મહાલયનો ગુંબજ બતાવ્યો. “પેલો રહ્યો મોલ. ત્યાં તમને જે જોઈતું હશે તે મળશે.”

“થેન્ક યુ, થેન્ક યુ સો મચ.”

“ગુડનાઈટ,” પુરુષે કહ્યું.

‘ગુડનાઈટ.’ સ્ત્રીએ કહ્યું.

સંન્યાસીને છાજે એવું ભોજન પૂરું કર્યું ત્યારે માંડ આઠ

વાગ્યા હતા. હવે ચોપડી લઈને પથારીમાં ગોટમોટ થવાનું હતું. પ્રકાશવ્યવસ્થા બરોબર સમજી લઈ હું યોગ્ય અંતરે લેમ્પ ગોઠવતો હતો ત્યાં બારણે હળવા ટકોરા થયા. પરદેશમાં મને મળવા પહેલો મુલાકાતી આવ્યો હતો! બારણું ઉઘાડ્યું તો એક પાતળો ઊંચો માણસ ઊભો હતો. ભાંગ્યાતૂટ્યા અંગ્રેજી અને મુખ્યત્વે ઈશારાની મદદથી એણે સમજાવ્યું - સામેની રૂમમાં છું, તમને હમણાં આવતા જોયા.

મેં બારણું પૂરું ઉઘાડી દીધું, “અંદર પધારો, પછી બીજી વાત.”

અલેક્ઝાન્ડર કે. બાર્ટનોવનું નામ મારી ડાયરીમાં નોંધાયેલું છે. વિઝિટિંગ કાર્ડ પણ સચવાયું છે જેમાં એક બાજુ રશિયન અને બીજી બાજુ અંગ્રેજીમાં એનો ગૂંચવડાભર્યો પાત્રપરિચય છે- રીડર ઈન ડિઝાઈન એન્ડ કન્સ્ટ્રક્શન ઓફ ઓફ્ફશોર પાઈપલાઈન!

મેં કહ્યું, “બેસો.”

એ ખુરશીમાં બેઠો. આજુબાજુ જોયું, બારીની બહાર જોવા આંખો ખેંચી. એ પણ મારા જેવો હતો. એની તાલીમ મારી સાથે જ ચાલુ થવાની હતી પણ ત્રણેક દિવસ વહેલો આવી ગયો હતો. મોસ્કોવાસીને માટે એડિનબરાની ઠંડી તો બરચ્યા જેવી ગણાય પણ એની સમસ્યા જુદી હતી. એના કમનસીબે અંગ્રેજોએ રશિયા ઉપર શાસન નહોતું કર્યું તેથી તે અભાગી અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી વંચિત રહી ગયો હતો.

એને લથડતો જોઈને મારી મૂંઝવણો ભુલાઈ ગઈ. મારા ખભા ઊંચકાયા અને વિસ્તરીને હું ઓરડાને ભરવા લાગ્યો. મેં એને અભયવચન આપ્યું. એડિનબરામાં રહીએ ત્યાં સુધી એને સાચવવાની, શહેરની અને ભાષાની ગલીઓમાં દોરવાની, જવાબદારી મેં સ્વીકારી.

બીજા દિવસે એને પણ બ્રિટિશ કાઉન્સિલની ઓફિસની મુલાકાત લેવાની હતી. મેં કહ્યું, “આપણે સાથે જઈશું.”

ક્યાંકથી કાઢીને એણે નકશો મારી સામે ફરકાવ્યો.

“ચિંતા ન કર, તારા નકશા પ્રમાણે જઈશું.”
ખુશ થતોથતો એ ગયો.